

PRATARMĖ

Kodėl reikia kalbėti apie miestelius, apie jų praeitį, dabartį ir likimą? Jeigu Lietuvos miestelių istorijos pradžia laikytume 1387 m., kai valdovo Jogailos privilegijoje buvo paminėta miestelio ar jai artima sąvoka, tai miesteliai Lietuvoje gyvuoja daugiau nei 600 m. Žinoma, kalbame apie pirmąjį šiandien mums žinomą ir galimą paminėjimą, tad tai yra veikiau simboliniai ar sąlyginiai skaičiai. Bet visgi miesteliai yra vienas iš seniausių ir ilgiausiai gyvuojančių istorinių darinių Lietuvoje, pralenkusių kad ir dvarus. Dvarai Lietuvoje pradėjo rasti, regis, panašiu metu kaip ir miesteliai, tačiau jų šimtmečius trukusi egzistencija nutrūko sulig 1940–1941 m. sovietine okupacija ir tragiškomis sovietinėmis reformomis. Šiandien Lietuvoje turime kiek daugiau nei 250 miesteliais vadinamų gyvenviečių. Ir nors keli jų miesteliais tapo jau XXI a. (kas vėlgi tik patvirtina šio reiškinio gyvybingumą), miestelius neabejotinai galime vadinti **gyvuoju Lietuvos paveldu**. Dažniau susiduriame su paveldu, kurio likusios tik formos – jau be tų, kurie juos kūrė ir iš kurių gyvenimo jos atsirado. Už piliakalnių ar dvarų gyventojus dabar jau kalbame mes, nūdienos žmonės, taip paveldui suteikdami savas, jau mums patiems aktualias ir suprantamas, prasmes bei reikšmes. O miesteliuose tebegyvena miestelėnai – arba autochtonai, miestelių senųjų gyventojų palikuonys, miestelėnų kartos, arba pri-giję, kurie, nors ir naujai atsikėlę, per betarpišką santykį su gyvuoju miesteliu yra tapę jo dalimi ir pradėję gyventi miesteliu. Ir būtent šis gyvasis „turinys“, arba miestelėnai, miestelius daro unikaliu paveldu – gyvuoju paveldu. Visgi ir ši gyvoji istorija yra pažymėta didelio rando ir nebepataisomos netekties, kai Lietuvos miesteliai neteko savo savasties – žydų miestelėnų.

Kita vertus, šis miestelių dabartiškumas ir kasdieniškumas dažnai lemia subuitintą požiūrį į juos pačius, nesusimąstant arba užmirštant išskirtinius vaidmenis, dėl kurių tie miesteliai iškilo ir išliko. Tai, kad miesteliai egzistuoja šimtmečius, reiškia, kad **juose yra kažkas išskirtinio ir reikšmingo**, ko lengvai negalime pakeisti bet kuo kitu. Į šias ypatingas miestelių reikšmes dėmesį atkreipia ir dažniausiai apie tai kalba istorikai, urbanistai bei etnografai (būtent toks istorikų atskleidžiamų miestelių reikšmių konspektas ir pateikiamas įvadiniam šio rinkinio straipsnyje). Deja, tos reikšmės paprastai ir lieka žinomos vien specialistų ir žinovų aplinkoje. O norėtusi, kad apie tai būtų girdėję ir patys miestelėnai, ir miestelių paveldu besidomintys turistai, ir tie, kurie priima sprendimus, galinčius nulemti miestelių ateitį. Dažnai **miesteliuose matome paveldą, bet stokojame suvokimo, kad ir pats miestelis yra paveldas**. Norėtusi, kad šis specialistų žinojimas teiktų

ir naudą – padėtų stiprėti miestelietišškai savivokai, t. y. suvokimui, kad esame iš ypatingos erdvės arba susiduriame su ypatinga erdve, kuri vadinasi miesteliu, ir prisidėtų prie miestelių išlikimo. Negalime nematyti ir ignoruoti šiandien kylančių iššūkių dėl miestelių gyvasties ir ateities.

Šiame straipsnių rinkinyje rasite daugiausia istorikų parengtus straipsnius apie miestelius ir miestelėnus. Šio rinkinio misija – ne tik atskleisti praeities puslapius, bet ir pasitarnauti dabarčiai – tiek besidomintiems miesteliais, tiek ir patiems miestelėnams parodyti, kad miestelis yra kažkas ypatingesnio ir savitesnio nei didelis kaimas ar mažas miestas, kaip dažnai pasitaiko toks nepagrįstas ir miestelius menkinantis traktavimas. Rinkinyje gilinamasi į miestelių istorijos, tradicijų, paveldo, atminties, savivokos ir panašius klausimus, o iš esmės į tai, kas apibendrintai gali būti vadinama **miestelietišku**. Čia sąmoningai pasirinktos ir akcentuojamos sąvokos su dėmeniu *miestel-* (miestelėnai, miestelietiškumas), taip siekiant aiškesnės miestelių reiškinių skirties nuo miestų, miestiečių ir miestietiškumo. Na, o iš šimtmečius trunkančios miestelių istorijos pasirenkamas vienas konkretus epizodas – tarpukaris. Tai epocha, kuri per tėvų ar senelių pasakojimus bei išlikusius atminties ženklus tebėra gyva pačių nūdienos miestelėnų atmintyje ir turi aiškių žymenų ar nuojautų, kad mes esame iš ypatingesnės vietos, iš miestelio. Tad miestelių tyrinėtojų atskleidžiamos tarpukario metų istorijos, tikėtina, ras sąsąskų su pačių miestelėnų menamomis istorijomis ir vienos kitas praturtins.

Kelias iki šios knygos atsiradimo užtruko kelerius metus. Vyko tarpukario miestelių tyrimams skirtos konferencijos-seminarai¹, rengtos ekspedicijos miesteliuose², vykdytos įvairios iniciatyvos ir projektai³ – visa tai tapo akstiniais šiam rinkiniui at-

- 1 Miestelių seminaras „Nuo Kražių iki Lietuvos: tarpukario Lietuvos miestelių gyventojai lietuviai ir jų kultūra“ (Kražiai, 2024); Miestelių seminaras „Tarpukario Lietuvos miestelėnų kultūros ir paveldo paieškos“ (Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas, 2024); Miestelių seminaras „Tarpukario Lietuvos miesteliai: kasdienybės istorijos ir atspindžiai“ (Lietuvos etnografijos muziejus, 2025). Žr. prieigą: <https://www.paveldobendruomenes.if.vu.lt/>.
- 2 Kelmės rajono Kražių Žygimanto Liauksmo gimnazijos ir Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto ekspedicija Kražių miestelyje (2024); Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto ekspedicija Šešuolių miestelyje (2025).
- 3 Vykdyti arba bendradarbiauta su šiais projektais: Kelmės rajono savivaldybės finansuotas projektas „Pasakojimai apie tarpukarį Kražiuose“ (Vaikų vasaros poilsio programa, 2024; projekto finansavimo sutartis Nr. V24-48); Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos finansuoti projektai „Miestelėnų kultūros paveldą atpažįstant“ (Nekilnojamojo kultūros paveldo pažinimo sklaidos ir atgaivinimo projektai, 2024; sutartis Nr. PN-21-2024) ir „Šešuoliai: aktualizuotas kultūros paveldas. Vietos ir akademinės bendruomenės bendradarbiavimo projektas“ (Nekilnojamojo kultūros paveldo pažinimo sklaidos ir atgaivinimo projektai, 2025; sutartis Nr. PN-7); Lietuvos mokslo tarybos finansuotas projektas „Lietuvos visuomenės stiprinimas

sirasti. Tačiau visko pradžių pradžia buvo su Kražių miesteliu susiję dalykai. Tiksliau, vieno tarpukario metais Kražiuose pastatyto namo istorija ir svarstymai, kaip atskleisti ir pristatyti šią istoriją (plačiau žr. Emilijos Kvietkuvienės ir Rimvydo Tamulaičio straipsnyje šiame rinkinyje). Klausimo imtasi iš esmės, įtraukiant Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto ir kitų akademinių bei paveldo institucijų mokslininkus, specialistus. Tai tapo iššūkiu ir jiems, susivokus, kiek iš tikrųjų mažai mes žinome apie Lietuvos tarpukario miestelių materialinę kultūrą, jų gyventojų kasdienybę ir buitį. Rimta paspara nuo klausimų pereiti prie atsakymų paieškų tapo iš to paties Kražių miestelio kilusio Vidmanto Foko palaikymas ir jo finansinė parama.

Rinkinį sudaro 20 straipsnių, kuriais, viena vertus, siekiama Lietuvos tarpukario miestelius pamatyti bent iš kelių perspektyvų, kita vertus, sujungiant visas šias perspektyvas tikimasi sukurti kiek bendresnį tarpukario miestelių vaizdą. O tos perspektyvos – tai (A) miestelių žmonės ir jų vaidmenys, (B) miestelių erdvė ir jos dėmenys, (C) miestelių įvykiai ir kasdienybė, (D) miestelių paveldas. Dar esama ir penktosios temos, skirtos jau nebe tarpukariui, o daugiau dabarčiai – (E) svarstomi miestelėnų savivokos ir tapatybės klausimai. Tai įvadinis ir jau 21-asis rinkinio straipsnis. Kiekvieno straipsnio autorius ar autoriai turi savą atsakymą į klausimą, kas yra miestelis, o kai kurių apskritai kvestionuojamas tokio reiškinio egzistavimas. Ir, suprantama, šie svarstymai ir perspektyvos nesusiveda į vienareikšmį ir aiškų atsakymą, kas yra tas miestelis. Vargu, ar toks atsakymas išvis įmanomas, tokio tikslo neturėjo ir ši knyga. Paskatinti miestelių tyrinėjimus, pamatyti juos iš skirtingų perspektyvų – štai koks buvo tikslas. Na, ir, žinoma, per tarpukario istorijas atsigręžti į šiandieninius miestelius.

Rinkinyje ne tik atsigręžiama į miestelius, bet ir leidžiama kalbėti patiems miestelėnams ar miestelių paveldo tyrinėtojams, kurie nėra profesionalūs istorikai. Taip į šį rinkinį buvo įtraukti keturi straipsniai, kurie atsirado kaip piliečių mokslo veiklų rezultatas (žymimi *)⁴.

pasitelkiant paveldo bendruomenes: iššūkiai ir galimybės“ (prioritetinių mokslinių tyrimų programa „Visuomenės atsparumo stiprinimas ir krizių valdymas šiuolaikinių geopolitinių įvykių kontekste“, 2023–2026; sutartis Nr. S-VIS-23-13).

- 4 Lietuvos mokslo kultūroje ir praktikoje tai dar gana jauna sritis, o jos esmę ir tikslus būtų galima apibrėžti taip: „Piliečių mokslas sudaro sąlygas visuomenei dalyvauti mokslinių tyrimų vykdyme [...]. Tai atveria erdvę kurti visuomenės poreikiams pritaikytas inovacijas, tobulėti kartu ir puoselėti visuomenės mokslo kultūrą. Galimybė piliečiams rinkti mokslinius duomenis, juos tikrinti, dalytis turimais ištekliais ar kitaip įsitraukti į atliekamus tyrimus padeda: didinti pasitikėjimą mokslu, stiprinti mokslinių tyrimų rezultatų poveikį, užtikrinti tyrėjų atskaitingumą visuomenei.“ „Piliečių mokslas“, in: *Vilniaus universiteto biblioteka*, prieiga: <https://biblioteka.vu.lt/mokslinei-veiklai/atvirasis-mokslas/pilieciu-mokslas>.

Padėkos. Nuoširdžiai ačiū Vidmantui Fokui, kurio atsidavimas gimtiesiems Kražiams, palaikymas ir finansinė parama padėjo gyvuoti iniciatyvai ir atsirasti šiam straipsnių rinkiniui, Rimvydui Tamulaičiui – už išprovokavimą atsigręžti į tarpukario miestelius ir bičiuliškus pasikalbėjimus šia tema, Norbertui Černiauskui ir Dangirui Mačiuliui – už konsultacijas ir patarimus, Vakarei Gotautaiti – už talkinimą sudarant rinkinį. Nuoširdžiai ačiū straipsnių autoriams, sutikusiems pasidalinti savo tyrimais ir atradimais, ir visam pulkui mokslinių recenzentų: mokslo daktarams Vilmai Akmenytei-Ruzgienei, Mindaugui Balkui, Daliai Bukelevičiūtei, Zenonui Butkui, Aurelijui Giedai, Donatai Kabelkei, Mindaugui Nefui, Tomui Petreikiui, Vaidui Petruliui, Silvai Pocytei, Eligijui Railai, Jonui Sireikai, Artūrui Svareuskui, Vaidutei Ščiglienei, Indrei Užuotaiti, Jonui Vaičenoniui, Vygantui Vareikiui, Audronei Veilentienei, Ingridai Veliutei.

Pagarbiai

Salvijus Kulevičius